

25 Eeuwen theologie

25 EEUWEN THEOLOGIE

TEKSTEN
TOELICHTINGEN

Kernredactie:

LAURENS TEN KATE & MARCEL POORTHUIS

Redactieteam:

WELMOET BOENDER, MIRJAM ELBERS, ABDELILAH LJAMAI,
MICHEL OP DE COUL, RINSE REELING BROUWER

Boom | Amsterdam

© 2017 Boom uitgevers Amsterdam

© 2017 Laurens ten Kate, Utrecht; Marcel Poorthuis, Hilversum

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, <http://www.stichting-pro.nl>).

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

Beeldredactie: Alette Warringa

Redactie register: Heleen Rippen / Humboldttekst

Verzorging omslag: René van der Vooren

Verzorging binnenwerk: Steven Boland

Concept: Jan Bor & S.E. Teppema

ISBN 9789461059307

NUR 700; 704, 705, 706

WWW.BOOMUITGEVERSAMSTERDAM.NL

WWW.BOOMFILOSOFIE.NL

Inhoud

| | | |
|--------------|---|----|
| WOORD VOORAF | <i>Laurens ten Kate, Marcel Poorthuis</i> | 13 |
| INLEIDING | <i>Laurens ten Kate, Marcel Poorthuis</i> | 15 |
| 1 | De geboorte van de theologie (ca. 1400 v.Chr.-100 n.Chr.) | 35 |
| INTERMEZZO I | <i>Laurens ten Kate, Marcel Poorthuis</i> | 37 |
| 1 | Mozes <i>Mirjam Elbers</i> | 41 |
| 2 | Amos <i>Rinse Reeling Brouwer</i> | 47 |
| 3 | Hesiodus <i>Michiel Op de Coul</i> | 52 |
| 4 | De voorsocraten – Xenophanes en Heraclitus <i>Michiel Op de Coul, Marcel Poorthuis</i> | 58 |
| 5 | Ezra <i>Rinse Reeling Brouwer</i> | 64 |
| 6 | Plato <i>Michiel Op de Coul</i> | 70 |
| 7 | Aristoteles <i>Laurens ten Kate</i> | 76 |

| | | |
|---------------|--|-----|
| 8 | Philo van Alexandrië <i>Marcel Poorthuis</i> | 82 |
| 9 | Paulus <i>Rinse Reeling Brouwer</i> | 87 |
| 10 | Matteüs <i>Mirjam Elbers</i> | 92 |
| 11 | Johannes <i>Rinse Reeling Brouwer</i> | 99 |
| II | De formatieve periode van jodendom en christendom (ca. 0-ca. 500) | 103 |
| INTERMEZZO II | <i>Laurens ten Kate, Marcel Poorthuis</i> | 105 |
| 12 | Epicurisme en stoa – Lucretius en Seneca <i>Michiel Op de Coul</i> | 109 |
| 13 | Gnostiek I – Thomas en Valentinus <i>Marcel Poorthuis</i> | 118 |
| 14 | Gnostiek II – Marcion <i>Marcel Poorthuis</i> | 124 |
| 15 | Irenaeüs <i>E.P. Meijering</i> | 129 |
| 16 | Tertullianus <i>Marcel Poorthuis</i> | 135 |
| 17 | Origenes <i>Rinse Reeling Brouwer</i> | 140 |
| 18 | Joodse wijsheidsliteratuur uit de Misjna – Diverse leraren en rabbijnen <i>Marcel Poorthuis</i> | 146 |
| 19 | Talmoed – Joshua, Eliëzer, Akiva Midrasj – Diverse leraren en rabbijnen <i>Marcel Poorthuis</i> | 152 |
| 20 | Athanasius <i>Rinse Reeling Brouwer</i> | 160 |
| 21 | Efraïm de Syriër <i>Gerard Rouwhorst</i> | 166 |
| 22 | Gregorius van Nyssa <i>Piet Hein Hupsch</i> | 172 |

| | | |
|--|---|-----|
| 23 | Augustinus <i>Paul van Geest</i> | 177 |
| 24 | Pseudo-Dionysius de Areopagiet <i>Laurens ten Kate</i> | 182 |
| III Jodendom, christendom en islam in de vroege middeleeuwen (ca. 500-ca. 800) | | 189 |
| INTERMEZZO III | <i>Laurens ten Kate, Marcel Poorthuis</i> | 191 |
| 25 | Gregorius de Grote <i>Arnold Smeets</i> | 195 |
| 26 | Al-Basri <i>Abdelilab Ljamai</i> | 200 |
| 27 | Johannes van Damascus <i>Marcel Poorthuis</i> | 205 |
| 28 | Abu Hanifa <i>Welmoet Boender</i> | 211 |
| 29 | Rabia <i>Welmoet Boender</i> | 216 |
| IV Renaissances in de middeleeuwen (ca. 800-ca. 1200) | | 221 |
| INTERMEZZO IV | <i>Laurens ten Kate, Marcel Poorthuis</i> | 223 |
| 30 | Al-Jubbai <i>Abdelilab Ljamai</i> | 227 |
| 31 | Sa'adya Gaon <i>Marcel Poorthuis</i> | 232 |
| 32 | Ibn Hazm <i>Abdelilab Ljamai</i> | 238 |
| 33 | Al-Juwayni <i>Abdelilab Ljamai</i> | 243 |
| 34 | Anselmus van Canterbury <i>Theo de Boer</i> | 248 |

| | | |
|--------------|--|-----|
| 35 | Al-Ghazali <i>Eric van Lit</i> | 254 |
| 36 | Juda Halevi <i>Marcel Poorthuis</i> | 260 |
| 37 | Abelardus <i>Marcel Poorthuis</i> | 268 |
| 38 | Bernard van Clairvaux <i>Theo M.M.A.C. Bell</i> | 275 |
| 39 | Averroës <i>Welmoet Boender</i> | 281 |
| 40 | Katharisme <i>Daniela Müller</i> | 287 |
| 41 | Hildegard von Bingen <i>Daniela Müller</i> | 293 |
| v | Scholastiek en mystiek in de latere middeleeuwen (ca. 1200-ca. 1400) | 299 |
| INTERMEZZO v | <i>Laurens ten Kate, Marcel Poorthuis</i> | 301 |
| 42 | Maimonides <i>Eric van Lit</i> | 304 |
| 43 | Franciscus van Assisi en Clara van Assisi <i>Edith van den Goorbergh</i> | 309 |
| 44 | Al-Tusi <i>Abdelilah Ljamai</i> | 315 |
| 45 | Bonaventura <i>Jan van den Eijnden</i> | 320 |
| 46 | Thomas van Aquino <i>Harm Goris</i> | 327 |
| 47 | Hadewijch <i>Mariet Rijk</i> | 334 |
| 48 | Eckhart <i>Frans Maas</i> | 340 |
| 49 | Ibn Taymiyya <i>Welmoet Boender</i> | 346 |

| | | |
|---|---|-----|
| 50 | Ockham <i>Marc De Kesel</i> | 352 |
| 51 | Palamas <i>Michiel Op de Coul</i> | 358 |
| VI Renaissance, reformatie, humanisme (ca. 1400-ca. 1600) | | 365 |
| INTERMEZZO VI | <i>Laurens ten Kate, Marcel Poorthuis</i> | 367 |
| 52 | Cusanus <i>Fernando Suárez Müller</i> | 371 |
| 53 | Al-Wansharisi <i>Abdelilab Ljamai</i> | 377 |
| 54 | Ficino <i>Fernando Suárez Müller</i> | 382 |
| 55 | Erasmus <i>Laurens ten Kate</i> | 388 |
| 56 | Abarbanel <i>Leo Mock</i> | 394 |
| 57 | Luther <i>Rinse Reeling Brouwer</i> | 400 |
| 58 | Ignatius van Loyola <i>Henk Witte</i> | 406 |
| 59 | Calvijn <i>Rinse Reeling Brouwer</i> | 413 |
| 60 | Johannes van het Kruis <i>Frans Maas</i> | 419 |
| VII Theologie en verlichting (ca. 1600-ca. 1800) | | 427 |
| INTERMEZZO VII | <i>Laurens ten Kate, Marcel Poorthuis</i> | 429 |
| 61 | Bellarminus <i>Harm Goris</i> | 434 |

| | | |
|----|---|-----|
| 62 | Arminius en Gomarus <i>Willem van Asselt</i> | 440 |
| 63 | Descartes en Voetius <i>Willem van Asselt</i> | 450 |
| 64 | Pascal <i>Laurens ten Kate</i> | 458 |
| 65 | Spinoza <i>Rinse Reeling Brouwer</i> | 465 |
| 66 | Angelus Silesius <i>Laurens ten Kate</i> | 471 |
| 67 | Bossuet en Fénelon <i>Marc De Kesel</i> | 477 |
| 68 | Simon <i>Bob Becking</i> | 486 |
| | VIII De geboorte van de moderne theologie (ca. 1800-ca. 1900) | 491 |
| | INTERMEZZO VIII <i>Laurens ten Kate, Marcel Poorthuis</i> | 493 |
| 69 | Al-Shawkani <i>Welmoet Boender</i> | 499 |
| 70 | Schleiermacher <i>Laurens ten Kate</i> | 504 |
| 71 | Newman <i>Erik Borgman</i> | 510 |
| 72 | Kierkegaard <i>Udo Doedens</i> | 516 |
| 73 | Renan <i>Marcel Poorthuis</i> | 522 |
| 74 | Gunning <i>Rinse Reeling Brouwer</i> | 528 |
| 75 | Nietzsche <i>Laurens ten Kate</i> | 534 |
| 76 | James <i>Laurens ten Kate</i> | 540 |

| | | |
|----|---|-----|
| 77 | Wellhausen <i>Bob Becking</i> | 547 |
| 78 | Schechter <i>Marcel Poorthuis</i> | 552 |
| 79 | Solovjov <i>Evert van der Zweerde</i> | 558 |
| 80 | Bavinck <i>Dirk van Keulen</i> | 565 |
| 81 | Von Harnack <i>Marcel Poorthuis</i> | 572 |
| | IX De twintigste eeuw (ca. 1900-ca. 2000) | 579 |
| | INTERMEZZO IX <i>Laurens ten Kate, Marcel Poorthuis</i> | 581 |
| 82 | Troeltsch <i>Arie L. Molendijk</i> | 589 |
| 83 | Iqbal <i>Abdelilab Ljamai</i> | 595 |
| 84 | Buber en Rosenzweig <i>Marcel Poorthuis</i> | 601 |
| 85 | Bultmann <i>Stephan van Erp</i> | 607 |
| 86 | Tillich <i>E.P. Meijering</i> | 613 |
| 87 | Barth <i>Mirjam Elbers</i> | 619 |
| 88 | Niebuhr <i>Laurens ten Kate</i> | 625 |
| 89 | Shaltut <i>Welmoet Boender</i> | 631 |
| 90 | Miskotte <i>Mirjam Elbers</i> | 636 |
| 91 | Rahner <i>Marcel Poorthuis</i> | 643 |

| | | |
|-----|---|-----|
| 92 | Von Balthasar <i>Stephan van Erp</i> | 648 |
| 93 | Bonhoeffer <i>Wilken Veen</i> | 654 |
| 94 | Levinas <i>Marcel Poorthuis</i> | 660 |
| 95 | Qutb <i>Abdelilah Ljamai</i> | 666 |
| 96 | Heschel <i>Marcel Poorthuis</i> | 671 |
| 97 | Schillebeeckx <i>Erik Borgman</i> | 677 |
| 98 | Sölle <i>Anne-Marie Korte, met medewerking van Karin Leeuwenboek</i> | 683 |
| 99 | Fadlallah <i>Abdelilah Ljamai</i> | 689 |
| 100 | Moltmann <i>Marcel Poorthuis, Laurens ten Kate</i> | 694 |
| | Over de auteurs | 701 |
| | Register van namen en zaken | 711 |
| | Illustratieverantwoording | 735 |

Woord vooraf

Toen Uitgeverij Boom in de persoon van haar toenmalige filosofie-uitgever Wouter van Gils aan Laurens ten Kate vroeg om een compendium *25 Eeuwen theologie* te ontwikkelen, vermoedden beiden al dat het hier om een ambitieus en omvangrijk project zou gaan. Nu zijn dit soort grote boekproducties het waarmerk van Boom, men kent daar het klappen van de zweep; toch had niemand voorzien dat het in 2010 in gang gezette traject een periode van zes jaar zou vergen om tot een goed einde gebracht te kunnen worden. ‘We moeten oppassen dat we straks de titel niet moeten wijzigen in *26 Eeuwen theologie*’, klonk het soms uit de mond van de uitgever, in een mengeling van scherts en wanhoop.

Al spoedig zocht Ten Kate de samenwerking met Marcel Poorthuis, en het veeleisende redacteurswerk was begonnen: de selectie vaststellen, vorm en inhoud bepalen, auteurs benaderen, de eerste proefhoofdstukken... In 2011 werd een ontwerp voorgelegd aan de uitgever, en aan een ondersteunend redactieteam van vijf specialisten. Toen de eerste versies van de honderd hoofdstukjes eenmaal geschreven waren, ving de intensiefste fase aan: de eindredactie met het oog op het scheppen van samenhang en dynamiek in de rijke, veelkleurige kopij.

Wij zijn thans trots dat *25 Eeuwen theologie* er ligt, als een waardige parallel van en aanvulling op het veelgebruikte *25 Eeuwen filosofie*. Dit laatste boek, dat voor het eerst uitkwam in 1982, vormt in zekere zin de bakermat van het filosofiefonds van Boom; het speelde een grote rol in het filosofieonderwijs en als naslagwerk, en beleefde talloze herdrukken en revisies. Sinds de tweede helft van de jaren negentig kwam er in Boom Filosofie steeds meer aandacht

voor het grensgebied tussen theologie, religie en filosofie; het leidde enkele jaren later zelfs tot een speciaal deelfonds: Boom Religie. *25 Eeuwen theologie* is het logische sluitstuk van deze ontwikkeling. Wij hopen dat het boek eenzelfde vruchtbare betekenis mag krijgen als zijn filosofische tweelingbroer. Kenmerkend voor heel wat periodes en religieuze contexten, met name in jodendom, christendom en islam – de drie tradities waarop we ons in *25 Eeuwen theologie* concentreren –, is dat de grens tussen theologie en filosofie vloeiend blijft. In de hiernavolgende ‘Inleiding’ gaan we dieper in op de vraag wat theologie in de eenentwintigste eeuw kan betekenen.

Ten slotte willen we degenen bedanken zonder wie *25 Eeuwen theologie* er nooit was gekomen: de leden van het redactieteam, Welmoet Boender, Mirjam Elbers, Abdelilah Ljamai, Michiel Op de Coul en Rinse Reeling Brouwer; Michiel zijn wij erkentelijk voor zijn scrupuleuze correctie van het gehele manuscript in de eindfase. Verder onze grote dank voor Alette Warringa die de beeldredactie verzorgde, Heleen Rippen die het register samenstelde, Willem van Koppen die de kopij met onbegrensde accuratesse van correcties voorzag, Niels Cornelissen, Jorinde Koenen en Rinse Kruit-hof van Boom die het proces met onbegrensd geduld begeleidden, René van der Vooren en Steven Boland, die de vormgeving voor hun rekening namen, en natuurlijk de vele gastauteurs die als experts één of meer hoofdstukken voor hun rekening namen. Een van hen, Willem van Asselt, mocht dit boek niet meer zien; hij overleed op 29 mei 2014. In dit ‘Woord vooraf’ willen wij hem gedenken.

Wij wensen de lezer een goede reis door de eeuwen van dit boek.

Laurens ten Kate, Marcel Poorthuis

Inleiding

I 25 eeuwen?

Wie een geschiedenis van 25 eeuwen theologie wil presenteren, dient een visie te ontvouwen. Waar te beginnen? Betekent deze opmerkelijke tijds-aanduiding dat de theologie zo'n 2500 jaar geleden zou zijn begonnen? Maar waarom niet eerder, of juist later, bijvoorbeeld bij de opkomst van het christendom? En waar eindigt de geschiedenis van de theologie? In onze tijd?

Dat de redacteurs van dit boek voor de titel *25 Eeuwen theologie* hebben gekozen, vindt in elk geval niet alleen zijn oorzaak in de fraaie parallel met het eerder door Uitgeverij Boom verzorgde *25 Eeuwen filosofie*.¹ Oriënterend voor de voorliggende compilatie is de these dat er rond 2500 jaar geleden, of breder genomen gedurende het eerste millennium v.Chr., een proces van culturele verandering is begonnen dat de theologie én de filosofie zoals we die nu kennen, mogelijk gemaakt heeft.

De axiale tijd als oriëntatie voor dit boek

We baseren ons daarmee op cultuurhistorisch onderzoek dat al in de negentiende eeuw begon, maar dat door de Duitse filosoof Karl Jaspers (1883-1969) vlak na de Tweede Wereldoorlog dieper werd doordacht en geformuleerd.

¹ Jan Bor, Sytske Teppema (red.), *25 Eeuwen filosofie. Teksten en toelichtingen*, Amsterdam: Boom 1982. Later in twee banden bewerkt en heruitgegeven als Jan Bor (red.), *25 Eeuwen westerse filosofie* en Jan Bor, Karel van der Leeuw (red.), *25 Eeuwen oosterse filosofie*, Amsterdam: Boom 2003.

Jaspers spreekt over een ‘axiale periode’ of ‘axiale wending’ in de geschiedenis van de mondiale culturen, die inderdaad in dat eerste millennium v.Chr. plaatsvond, zij het in de vorm van een langzaam transformatieproces dat zich in golfbewegingen voltrok (→ Intermezzo 1).

Jaspers spreekt over *Achsenzeit*, dat ook wel wordt vertaald als ‘spiltijd’. Zelf beperkt hij deze axiale periode nog tot 800–200 v.Chr., maar in de laatste decennia, waarin het onderzoek naar de ‘axiale these’ weer in een levendige nieuwe fase belandt (onder cultureel-antropologen, historici, filosofen en religiewetenschappers), gaat men er veeleer van uit dat Jaspers’ wending een proces in gang zet dat tot in onze moderne tijd voortgaat.² De axiale tijd is dus in feite nooit afgelopen, en begeleidt onze geschiedenis. Evenmin is zij afwezig vóór het eerste millennium, maar kondigt de axiale wending zich al eerder aan. Wanneer we dus de geschiedenis van de theologie herleiden tot 25 eeuwen, en haar bijgevolg laten aanvangen in de vijfde eeuw v.Chr., moet dat tijdstip als niet meer dan een brandpunt gezien worden van een veel langer historisch proces. In een wereld waarin het christendom domineert, en waarin de wortels van de theologie niet zelden worden geïdentificeerd met die van het christendom,³ is de titel van dit boek dan ook bedoeld als een uitnodiging tot blikverruiming. Theologie bestaat ver vóór het christendom en tevens erbuiten. Ook het christendom is niet te begrijpen zonder haar axiale ‘begin’. Het christendom begint, zo verstaan, opmerkelijk genoeg niet bij het begin van onze christelijke jaartelling.

In de axiale tijd vindt er een revolutie plaats die raakt aan de betekenis van levensbeschouwelijke en religieuze tradities. Zo ontstaan in deze periode onder meer het confucianisme in China, het boeddhisme en de Upanishaden in India, de zoroastrische leer in Perzië, de profetische revolte in het

-
- 2 Zie Karl Jaspers, *The Origin and Goal of History*, New York: Routledge 2010 (eerste uitgave in het Duits in 1949). Zie onder de omvangrijke recente literatuur vooral: Johan Arnason, Shmuel Eisenstadt e.a. (red.), *Axial Civilizations and World History*, Leiden: Brill 2005; Charles Taylor, *Een seculiere tijd*, Rotterdam: Lemniscaat 2010, met name hoofdstuk 3, ‘De grote ontworteling’; Karen Armstrong, *De grote transformatie. Het begin van onze religieuze tradities*, Amsterdam: De Bezige Bij 2006; Laurens ten Kate, ‘Sacraliteit en seculariteit. Over de complexe relatie tussen humanisme en religie’, in Gily Coene, Marc Van den Bossche (red.), *Vrij(heid) van religie*, Brussel: VUB Press 2015, 45–84.
- 3 Zie bijvoorbeeld Friedrich Wilhelm Graf (red.), *2000 jaar theologie*, deel 1 en 2, Amsterdam: Boom 2008, 2009.

jodendom in Israël, alsmede de tragedies en de filosofie in Griekenland. Vervolgens, in aansluiting bij deze nieuwe ontwikkelingen, komen de Griekse en later Romeinse filosofische levenskunst op, zoals de stoa, alsook, aansluitend, als onze jaartelling begonnen is, het christendom en de islam, die weer op elkaar voortbouwen. Het gaat hier dus met name om het Euraziatische continent, al hebben soortgelijke veranderingen, al dan niet tijdelijk, zeker ook plaatsgevonden in andere delen van de wereld, zoals in Egypte tijdens het bewind van farao Akhnaton in de dertiende eeuw v.Chr.

Hoe verschillend al deze religieuze tradities ook zijn, toch kan men het erop wagen om gemeenschappelijke kenmerken aan te wijzen die het rechtvaardigen om van een axiale wending te spreken. In de axiale tijd vindt er een breuk plaats met de oude godenwereld. Ook de mythen waarmee de mensen zich tot deze godenwereld verhielden en zich verzoenden met hun lot, komen onder kritiek te staan en krijgen minstens een geheel nieuwe interpretatie. De geschiedenis 'draait' fundamenteel 'om', als om een *axis*, een as, en de mens emancipeert zich voorgoed uit een wereld die werd beheerst door godenvoorstellingen waarin alles 'gegeven' was. In sommige gebieden en culturen binnen de axiale wereld verloopt dit proces trager, of stagneert het zelfs tijdelijk, zoals in de Mesopotamisch-Babylonische beschaving of in Egypte.

Deze wending naar de zelfemancipatie van de mens heeft velerlei consequenties: versnelde opkomst van de techniek en de op de onafhankelijke menselijke rede gebaseerde wetenschap, einde van het ritueel van het mensenofer, objectivering van de natuur, experimenten met andere vormen van maatschappij-inrichting en van de inrichting van de politieke machtsverhoudingen, opkomst van de filosofie en van de vrije creativiteit in kunsten en literatuur, enzovoort. En ook de theologie ontstaat in dit tijdsgewricht. Al verliezen de goden hun vanzelfsprekendheid en zijn de samenlevingen langzamerhand minder vanzelfsprekend doordrenkt van religie, de mens wendt zich bepaald niet ongeïnteresseerd af van de religie. Religie wordt een belangrijk thema van reflectie en onderzoek. De mens neemt afstand van het heilige ... om het gefascineerd te kunnen beschouwen. Deze afstand is wellicht een vereiste voor theologie, die juist dan mogelijk wordt wanneer een primaire en natuurlijke verbondenheid met het heilige minder vanzelfsprekend wordt. Daarbij houdt het spreken over God dat de theologie van meet af aan is, niet op, maar blijven denkers, schrijvers, kunstenaars of zenmeesters zich afvragen hoe het zit met de relatie tussen het goddelijke en het

menselijke, tussen transcendentie en immanentie. Als de mythische goden zich moeten terugtrekken ten faveure van de mens en zijn nieuwe, axiale humanisme, moet de mens zelfstandig God of het goddelijke zoeken. Hij dient zijn religie een plek te geven in de wereld van zijn denken en spreken, van zijn verbeelding en spiritualiteit: de theologie wordt geboren.

Het bijzondere van de axiale these is in elk geval dat ze niet, zoals gewoonlijk als het over theologie gaat, beperkt blijft tot Europa en het Westen als 'bakermat' van de cultuur. Deze ontwikkelingen zijn op verschillende plekken op aarde min of meer tegelijkertijd aanwijsbaar.

De axiale tijd: humanisme en nieuwe religies

Intussen is duidelijk dat de axiale wending niet tegenover de religie staat, maar dat de religies er zelf onderdeel van zijn. De zelfemancipatie van de mens heeft dan ook grote gevolgen voor de structuur van de religie. Dat is voor ons boek van belang.

In Griekenland maken de wel zeer concrete goden van de Olympus plaats voor een abstractere godsconceptie in de nieuwe natuurfilosofie en bij *Plato en *Aristoteles. In andere tradities lijkt de godsconceptie zelfs geheel te verdwijnen, zoals in het confucianisme en het boeddhisme. Maar ook de joodse Bijbel introduceert de opzienbarende visie van één onzichtbare God die niet mag worden afgebeeld.

Religie is daarnaast ook steeds een kwestie van *ethos* en *ethiek*. Daarmee bedoelen we dat de juiste levenswandel niet langer voorgeschreven is vanuit de lotsbeschikkingen of de natuurkrachten; de mens moet zelf zijn leven vormgeven, telkens opnieuw, in het hier en nu. Daarbij is het materiële doorgaans niet doorslaggevend. Niet voor niets krijgt Plato's dualistische leer van een sterfelijk-menselijke wereld en een onsterfelijke wereld van de zuivere ideeën een massieve invloed in het hellenistische jodendom (→Philo van Alexandrië) en in het christendom (→Pseudo-Dionysius), en bepaalt de stoïsche levensleer grote delen van het vroege christendom. Sommige theologen proberen de Bijbelse ethiek terug te voeren op de spiritualiteit en het ethos van Homerus' helden (→Intermezzo II; Epicurisme en stoa; Origenes). Als 'de goden zich terugtrekken', zoals de sceptische filosoof Cercidas (→Intermezzo I) in de derde eeuw v.Chr. stelt, en daarmee de allesbeheersende rol van de lotsbeschikking afneemt, wordt de mens zelf verantwoordelijk voor de wereld. Dan ontstaat de moeilijke vraag naar goed en kwaad, getuige de centrale vraag in de *gnostiek: *unde malum*, waar komt het kwaad vandaan?

De overgang van polytheïsme naar monotheïsme is hier zeker een belangrijk element in. Van de vele antropomorfe goden die dicht bij ons zijn en ons als personen aanspreken, maar ons ook manipuleren, gaan we naar de ene god, die op afstand staat en radicaal anders is dan de mens: ‘Het diffuse karakter van het goddelijke werd zoveel mogelijk ongedaan gemaakt door het polytheïsme te vervangen door één goddelijk principe, en het goddelijke te verbinden met het ethisch hoogstaande en zuivere.’⁴ In de drie monotheïstische godsdiensten die in en dankzij de axiale wending konden ontstaan, wordt deze transformatie van het goddelijke nog geradicaliseerd door het goddelijke in één godsconceptie te incarneren. De mens was niet langer ontstaan uit een strijd van de goden, waarmee hij extatisch verbonden is door het bloed of de ledematen, maar de mens is op de aarde gesteld door een soevereine scheppingsdaad: het goddelijk Woord. In zekere zin komen het persoonlijke én het onpersoonlijke – of bovenpersoonlijke – samen in de Bijbelse God, culminerend in het theologische leerstuk van de Triniteit (→ Gunning; Rahner; Von Balthasar).

Naast de genoemde wending naar ethiek in de religies van de axiale tijd ontstond op deze manier tevens een individualisering van de religie, waarbij de afstand van mens tot God zowel de zelfstandigheid van de mens garandeert als het besef van zijn eigen nietigheid. De mens wordt ontvanger van de openbaring die hem in contact brengt met een God die niet vanzelfsprekend gekend wordt. Deze openbaring roept de mens op tot verantwoordelijkheid: de primaire vorm is het gebod. De profeten in het jodendom zijn geen orakels die geheimtaal verkondigen, maar roepen het volk op tot gehoorzaamheid en medemenselijkheid (→ Amos; Ezra; Mozes). In het latere christendom en in de islam is het de Schrift die de openbaring van God overlevert aan diegenen die even geïnspireerd zijn als de heilige tekst zelf: de kenners van de Schrift en van het Woord van God en de charismatische predikers. ‘Het heilige is daarmee niet langer iets wat de mensen overkomt, maar wordt tot iets waarmee de mens in contact kan treden als partner: bijvoorbeeld via Gods openbaring, al dan niet in een heilige tekst vastgelegd, of door toegang te krijgen tot een hogere wereld.’⁵ Zo ontstaat een vorm van

4 Guido van Heeswijk, ‘Charles Taylor en het zigzagparcours van de westerse secularisering’, in *Tijdschrift voor filosofie* 70 (2008), p. 379.

5 Van Heeswijk, ‘Charles Taylor en het zigzagparcours van de westerse secularisering’, p. 379.

spirituele en filosofische reflexiviteit – zo ontstaat, zouden wij zeggen, de theologie. Theologie blijft overigens niet beperkt tot de monotheïstische godsdiensten. Wel geldt met name voor de monotheïstische godsdiensten dat de zelfstandigheid van de mens en de idee van één God samenhangen: de mens als Gods beeld en gelijkenis. De strikte boedelscheiding tussen filosofie en theologie wordt hiermee problematisch. Het lijkt haast wel alsof theologie en filosofie beide de mens willen bevrijden uit waandenkbeelden en bijgeloof. Theologie en filosofie als dubbelgangers; of zijn ze toch tegenstanders? Gaat het hier om een gevecht met een tegenstander die tevens een broeder blijkt te zijn? Voordat we op die vraag verder ingaan, dient een andere vraag zich aan: zijn de mythische verhalen definitief verdwenen uit onze cultuur vanaf het moment dat het axiale proces aanving?

II Zijn de mythen verdwenen?

De mythe is een verhaal over het goddelijke dat zich doorgaans in een oeroud verleden afspeelt, maar dat geactualiseerd wordt in rite en feest op het ritme van de seizoenen, of present gesteld wordt als een heilsgeschiedenis. De mythe biedt tevens een verklaring, zij het niet zozeer causaal als wel existentieel, voor de menselijke situatie, voor de liefde, het kwaad, lijden, geboorte en dood en eeuwig leven.⁶ In feest en rite wordt de mythe dan present gesteld en herbeleefd door de menselijke gemeenschap.⁷

Welnu, soms wordt de axiale theorie enigszins simpel samengevat als een theorie waarin de wereld ‘van *mythos* naar *logos*’ zou zijn gegaan: de *ratio* zou het ‘wilde denken’ hebben afgelost, de theoloog de sjamaan. De tweede betekenis van het woord ‘mythe’, mythe als fictie en verzinsel in contrast met de waarheid, dient scherp te worden onderscheiden van de voorgaande omschrijving. Het is juist deze tweede betekenis die doet geloven dat mythen kunnen worden opgeruimd door het redelijke denken. Hier dient men genuanceerder te zijn: het is juist de in de axiale tijd opkomende filosofie (bijvoorbeeld de Griekse filosofie: de *voorsocraten, Socrates, Plato, Aristot-

6 Zie Paul Ricoeur, *Symbolen van het kwaad*, deel 2: ‘De mythen van het begin en het einde’, Rotterdam: Lemniscaat 1970.

7 Zie voor de verschillende opvattingen over mythe en rite Catherine Bell, *Ritual. Perspectives and Dimensions*, New York/Oxford: Oxford University Press 1997.